

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BÉLÁDI László – MISZLIVETZ Ferenc:

Az elmaradottságkutatás néhány kérdése Afrika példáján

Eredeti közlés/Original publication:

in: Tarbai Gizella szerk.: *Fejezetek a fejlődő országok történetéből*, 1979, Budapest, ELTE Bölcsészkar – A Fejlődő Világ TDK kiadványa, 127–174. old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.338

Dátum/Date: 2013. február/February 13

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Béládi László – Mislivetz Ferenc: Az elmaradottságkutatás néhány kérdése Afrika példáján, *AHU MATT*, 2013, **pp. 1–36. old.**, No. 000.000.338,

<http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Nagyobb magyarországi közönyvtárak

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, elmaradottság és nemzetté-válás Afrikában, az európai út alkalmatlansága, a hiányzó feudalizmus és a tőkefelhalmozás korszaka, a gyarmatosítás és a torz, egyenlőtlen átalakulás kezdetei, az elmaradott országok kiszolgáltatottsága, az afrikai útkeresés, centrum és periféria: Afrika a periféria perifériája, a nemzetté-válás útjai a fejletlen világban: Anouar-Abd el Malek egyiptomi szociológus tipológiája és a tipológia kritikája, a fejlődés kulturális oldala, pozitív és negatív kulturális hagyományok, a gazdasági-társadalmi fejlődés és a hagyományok részbeni megőrzése

Hungarian African research, underdevelopment and nationhood in Africa, the inadequacy of European development path, the lack of the feudalism and the period of the capital accumulation, colonialism and the beginnings of the distorted, unbalanced transformation, vulnerability of the underdeveloped countries, searching an African way, center and periphery, Africa as a periphery of the peripheries, paths of the nationhood in underdeveloped world: typology by Anouar-Abd el Malek, Egyptian sociologist and criticism of this typology, cultural side of the development, positive and negative cultural traditions, cultural-social development and partial conservation of the traditions

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikánisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

AZ ELMARADOTTSÁGKUTATÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE AFRIKA PÉLDÁJÁN

Béládi László – Miszlivetz Ferenc

„... A gazdaságtani kategóriák meneténél is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy miként a valóságban, úgy a fejekben is a szubjektum ... adva van, és hogy ezért a kategóriák ennek a meghatározott társadalomnak, ennek a szubjektumnak létezési formáit, egzisztencia-meghatározásait, gyakran csak egyes oldalait fejezik ki, s hogy ezért ez a társadalom tudományosan is semmi esetre sem csak ott kezdődik, ahol róla mint olyanról már szó esik.”

(Marx, *Bevezetés...*, MEM, 13., 171–172. old.)

ELSŐ RÉSZ

1

„Még a leghaladóbb rezsimek is kénytelenek a kapitalista világrendszeren belül maradni; miközben korlátozzák a külföldi tőke tevékenységét, kénytelenek kereskedelmi forgalmuk nagy részét az imperialista hatalmakkal lebonyolítani.”

(Amilcar Cabral)

A modern szektor megjelenése önmagában nem jelenti az igazi fejlődés, a gazdasági integráció kibontakozását; ereje és erőszakossága révén csak kije-

lőli azt az utat, amelyen a tradicionális társadalomnak járniuk kell.¹ Ahhoz, hogy e társadalmak elinduljanak a fejlett ipari társadalommá válás útján, ön-affirmációra van szükségük. Ám e társadalmi méretű ön-affirmáció az ipari fejlődés és fejlettség bizonyos fokát feltételezi.

A tőke expanziója Afrikában sajátos körülmények között megy végbe. A tőkés (gyarmattartó) állam a gyarmatokban csak a saját belső fejlődéséhez nélkülözhetetlen forrásokat látja, s ilyen értelemben külsőként kezeli azokat. Annyiban változtatja a meghódított területeket tőkés gazdasággá, amennyiben erre neki mint tőkés hatalomnak szüksége van. Ezért csak kis tőkés szigetek, enklávák alakulnak ki a tradicionális gazdaság és társadalom testében; a tőke nem rendeli maga alá az egész termelési folyamatot: partikuláris marad.²

A tőke világtörténelmi tendenciájának kibontakozásában a centrum (Nyugat-Európa) és a perifériák (most: Afrika) között mutatkozó eltérések számunkra nem szűk értelemben vett gazdaságtörténeti–történelmi problémaként jelentkeznek. E társadalmak vizsgálatakor más különös problémákkal is találkozunk.

A születőben lévő, most kialakuló gazdasági–társadalmi viszonyok leírásakor állandóan felbukkanó probléma annak eldöntése, hogy az alkalmazott kategóriák a leírandó valósággal adekvátak-e vagy sem. Ahhoz, hogy pontosan használhassuk őket, olyan határvonalat kell kijelölni, amely megfelelően elválasztja a viszonyok előtörténetét maguktól a kialakult viszonyoktól. Másképpen mondva, ez a megfogalmazás azt jelzi, hogy egy magánvaló (az adott kialakulatlan társadalom) mikor válik magáért-való egységgé.³ A kategóriák pedig olyan létmeghatározások, amelyeket csak a kifejlett lét alapján alkothatunk meg, annak mértékében, hogy az új viszonyok fokozatosan megerősödnek és önállókká válnak. E fenti határvonal többé-kevésbé pontos

¹ Vö. Marx, *A tőke*, I. kötet, 1961, Budapest, 12. old. „Önmagában véve nem arról van szó, hogy magasabb vagy alacsonyabb fejlettségi fokot értek-e el azok a társadalmi antagonizmusok, amelyek a tőkés termelés természeti törvényeiből fakadnak. Magukról ezekről a törvényekről van szó, ezekről a vas szükségyszerűséggel ható és érvényesülő tendenciákról. Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnél csak saját jövője képét mutatja.”

² Itt általánosnak mondható gazdaságtörténeti jelenségekre hivatkozhatunk. Pl. kikötők építése, amelyekben megindul a városfejlődés; fejlett infrastruktúra kiépítése a nyersanyaglelőhelyek, a mezőgazdasági termelési központok és a kikötők zavartalan kapcsolatának biztosítására; általában a termelés edényrendszere magasan fejlett ipari társadalomnak megfelelő szinten biztosított, ámde „idegen vér” folyik benne.

³ „A magáért-való-lét mint vonatkozó önmagára; közvetlenség s mint a negatívnak vonatkozó önmagára; magáért-való, az egy- az önmagában különbség nélkül való, ezzel a mászt magából kizáró.” (Hegel, *Enciklopédia*, I. rész, A logika, 1951, Budapest, 162. old.)

kijelölése viszonylag egyszerűbben elvégezhető akkor, ha a kialakulási folyamat előrelendítői (dinamizálói) önmaguk belső előzményeiből, a belsőleg létező történelmi alapzatokból merítik energiájukat.⁴

Jóval nehezebb problémákkal kerülünk szembe akkor, ha olyan társadalmat vizsgálunk, amelynek kialakulásáért már nem egyedül a belső tényezők a felelősek, hanem gyökereit két, egymástól lényegileg különböző alakulatba ereszti. (Tovább árnyalja és bonyolítja a képet az, ha e két alakulat, kialakulását tekintve, az idő síkján is elkülönül egymástól.) A kategóriák kérdése, a meglevők pontos használata, esetleges újak kialakításának szükségessége olyan kérdések, amelyeknek a megoldására kísérletet kell tenni; csak ez lehet a reális megközelítés alapja.

Afrika vizsgálatának fő problémája is az, hogy a most formálódó társadalmi–gazdasági valóságnak nincsenek homogén gyökerei: a jelen állapotokat, történelmileg tekintve, az ide kívülről behatolt tőke és az itt talált tradicionális formák együttesen határozzák meg.

Ebből a körülményből két kérdéscsoport vizsgálata felé lehet továbblépni. Az első az afrikai társadalmak tényleges (gazdasági és társadalmi) továbbfejlődését érinti: milyen jövő felé indulhatnak ezek a társadalmak, egy olyan világhelyzetben, amelynek további alakulása szempontjából döntő jelentőségű a két világrendszer erőállapota. Szemléletünk és megközelítésünk, elsősorban a gyakorlati cselekvés szempontjából, alapvetően elhibázott lenne azonban a szóban forgó körülményekből arra következtetni, hogy az afrikai valóság az abszolút szükségszerű tendenciák szorításába van bezárva, és ezek nem engednek számára semmiféle cselekvési szabadságot. Afrika valósága éppen a lehetséges utak és formák kiküzdésének gyötrelmeiben áll. Ha pedig saját szemléletünknek állítunk korlátokat a fenti erők abszolutizálásával, akkor olyan fogalmi zsákutcába kerülünk, amelyből nincs kiút. A kérdés tehát úgy tehető fel, hogy milyen lesz egy születését tekintve heterogén struktúra magáért-való léte. Ez persze azt is jelenti, hogy létük most még csak magánvaló. Azt mindenesetre már ennek alapján kimondhatjuk, hogy az általunk jól ismert (és szemléletünknek is alapjául szolgáló!) formákhoz képest valami *különös*et képviselnek: ha csak az idő síkján is, de más minőséggel rendelkeznek.

A második fontos kérdéskör, amelyet már érintettünk, a kategóriák használatával kapcsolatos. Mivel e társadalmak nincsenek a magáért-valóság fókán, nem követelhetnek maguknak önálló, alapvetően új kategóriákat. De az

⁴ A továbbiakban az ilyen fejlődést szerves fejlődésnek, kategóriáit pedig szerves kategóriáknak fogjuk nevezni.

tény, hogy mégis különösek, vagyis a pontos elemzéshez nélkülözhetetlenné teszik bizonyos megszorítások és korlátozások figyelembevételét. Első fokon tehát úgy kell eljárunk, hogy pontosan megjelöljük az adott kategória érvényességi körét és alkalmazásának határait.

Mi okozza a problémát? Az, hogy az alkalmazott kategóriák a legtöbb esetben olyan retrospektív kategóriák, amelyeket az európai fejlődés jegyeinek általánosítása révén alkottunk meg. (Nyilvánvaló például, hogy az a nemzetfogalom, amelyhez az európai nemzetté-válás bizonyos konstitutív jegyeinek általánosítása révén jutottunk, és egy sajátosan európai produktum leírására használunk, nem alkalmazható változtatások, illetve finomabb disztingciók nélkül a hasonlóknak vélt afrikai folyamatok és képződmények leírására.)

Egyfajta kettősséget látunk: a kettős eredet miatt mind az adott (és végképpen soha el nem tűnt) tradicionális társadalom belsőleg meghatározott kategóriáinak, mind pedig az e társadalmak továbbfejlődését gyakorlatilag befolyásoló külső (európai) tőke szerves kategóriáinak használata jogosultnak tűnhet. Célunk az lehet, hogy e társadalomnak mint létrejövő egységnek a leírására alkalmas *sui generis* kategóriákat megtaláljuk. Nem elegendő azt kijelenteni, hogy a „belső sajátosságok figyelembevételével” közelítünk, ha eközben a tőke kategóriáinak alkalmasint inadekvát sémájába kényszerítjük a valóságot. (Ahhoz, hogy a tőkés termelési mód elemzéséből nyert kategóriák használata jogosult legyen, a tradicionális társadalmak fejlődésének részletekbe menő gazdaságtörténeti és gazdaságszociológiai leírása szükséges, amit a régióknak, főbb fejlődési utaknak a tőkéhez való viszonya szerinti tipizálása követhet; tehát gyakorlatilag kell igazolni a kategóriák használhatóságát.) Valószínűbbnek látszik azonban az, hogy szintetikus kategóriákra van szükség. Mivel ezek még nem léteznek (és nem is létezhetnek), általánosságban csak a fent leírt módon, megszorításokat alkalmazva bocsátkozhatunk elemzésekbe.⁵

⁵ „Az objektivista a mindenkori történelmi folyamat szükségszerűségéről beszél; a materialista pontosan megállapítja, hogy milyen társadalmi-gazdasági alakulatról van szó, és milyen antagonisztikus viszonyok következnek belőle. Az objektivista, mikor azt bizonyítja, hogy a tények valamely adott sora szükségszerű, mindig abban a veszélyben forog, hogy lecsúszik e tények védelmezőjének álláspontjára; a materialista feltárja az osztályellentéteket és ezzel meghatározza álláspontját. Az objektivista 'leküzdhetetlen történelmi tendenciákról' beszél; a materialista arról az osztályról beszél, amely az adott gazdasági rendet, vezeti, és amely a többi osztály ellenállásának bizonyos formáit létrehozza. A materialista tehát egyrészt következetesebb az objektivistánál és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy milyen társadalmi-gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, melyik az az osztály,

E módszertani problémák a modellalkotással is kapcsolatban vannak. A marxi értelemben vett modell azt mutatja meg, mi történik akkor, ha bizonyos anticipáló és kirekesztő előfeltevések igaznak bizonyulnak. Marxnál a tőkés társadalom modellje empirikus történeti tendenciákon alapul; ezekre, a tőkés termelési mód expanzív ereje, a koncentrációs folyamat a mezőgazdaságban és a tőke növekvő centralizációja. Nyilvánvaló hogy az általunk a „tőke szerves kategóriáinak” nevezett kategóriák csak e modell keretein belül, annak összefüggéseiben nyerik el igazi jelentésüket. A különböző európai országokban, ha más-más mértékben is, de e tendenciák érvényre jutottak. Fekete-Afrika történelmét vizsgálva, figyelmünket elsősorban e tendenciák geneziseire kell irányítanunk. Ennek ismerete nélkül mit sem mondhatunk funkciójukról és általában kibontakozásukról, hiszen az európai empirikus tendenciák, a születés eltérő körülményeire tekintettel, feltehetően nem ismétlődnek meg változatlan formában. A meglevők, az empirikusan kimutathatók elemzésére van tehát szükség. A tőke világtörténelmi tendenciája máig is hat, azonban más, megváltozott érvénnyel. Létrejött ugyanis a tőkés termelési mód tagadása, a szocialista világrendszer. Ez a kettős viszony találja most *in statu nascendi*, az elmaradott országokat és eredményezi a kettős reflexiót.

A jelenlegi világ gazdasági helyzetben a szocialista világrendszer még nem képvisel akkora tőkeerőt a harmadik világ számára,⁶ mint a tőkés, országai még nem érték el a tagadottak fejlettségbeli szintjét. Ha a fejletlenség (vagy elmaradottság) megszüntetéséről beszélünk, mindig egy meghatározott fejlettség szempontjából tesszük azt, bár ez sok esetben nem tudatosul. Eszerint az elmaradott országoknak tőkére van szükségük – mint ahogyan tőkére van szükség (persze nemcsak arra) a közép-kelet-európai fejlődésbeli elmaradás felszámolásához is. A helyzet csak annyiban változott, hogy a tőkéknek mind tudatosabb felhasználása lehetséges.

„A harmadik világ tehát egy olyan átmeneti társadalmi képződmény, amely kesservesen tudja csak önmagát megvalósítani. Ez annyit jelent, hogy ma látszólag nem tud eljutni az ipari kapitalizmus fejlődési fokához, se átfejlődni a szocialista forrada-

tály, amely ezt a szükségszerűséget meghatározza. (...) Másrészt a materializmus, hogy úgy mondjuk, magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események megítélésében közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk.” (Lenin: A narodnyikság gazdasági tartalma... *LÖM* 1., 388–389. old.) De mi a teendő akkor, ha e szükségszerűséget meghatározó osztály még nem létezik?

⁶ Lásd A Szovjetunió kormányának nyilatkozatát „A nemzetközi gazdasági kapcsolatok átalakításáról”. *Népszabadság*, 1976. okt. 5., 3. old.

lomba, vergődik egy túlrejt kapitalizmus és egy érlelődő szocializmus között. Ez a sajátos helyzet szükségszerűen kitermeli az utópizmust.”⁷

Ez az átmeneti helyzet nemcsak az utópizmust termeli, pontosabban nemcsak a harmadik világ utópikus ideológiáit. Esetleg nekünk is „utópikus” elvárásaink alakulhatnak ki e társadalmak jövőjét illetően. Ilyenféle torz követelmények felállítása annál is veszélyesebb lehet, mivel – éppen e folyamatok alárendelt mivoltából fakadóan – a fejlettebb országokból importált tőkéken kívül az ideológiáknak is konstitutív szerepük lehet (és van is) a jövő társadalmának formálásában. A keletkezőben lévő új társadalmi valóság különös ismertetőjegye, hogy a tőkés társadalom szelleme, a fejlett ipari társadalom képzete kívülről hatol be, s mint ilyen igyekszik egyre inkább belsővé válni. De abban a pillanatban, hogy a vonatkozni akarás viszonya fenáll, a tőkeviszonyt már nem tekinthetjük csupán külsődlegesnek. Akármilyen kismértékben hatoljon be ugyanis az érintetlen tradicionális társadalomba–gazdaságba, akármilyen idegenül álljanak is szemben e társadalom tagjai e viszonnal (ha úgy tetszik, már maga ez az idegenkedés is, egyáltalában a reflexiók, csak mint a belső folyamat, a változás kezdetei foghatók fel, s csak mint ilyenek képezhetik vizsgálat tárgyát).

Az elmaradott ország a fejlettben saját jövője képét kettősen szemlélheti: az elfogadás és az elutasítás alternatíváiban. Maga az elutasítás (a tagadás) is kétféle lehet. Egyfelől irracionális elképzelések, antitechnicista, az európai civilizációt eleve elvető, azt embertelennek minősítő felfogások.⁸ Másfelől a

⁷ Marton Imre: *Eszmék és téveszmék a harmadik világban*, 1969, Budapest, 173. old.

⁸ Ezzel kapcsolatban Frantz Fanon véleménye: „A harmadik világ nem elégedhet meg azzal, hogy más korokban kidolgozott értékrendszerek alapján határozza meg saját arculatát (...) Nem azelőtt a konkrét feladat előtt állunk, hogy mindenáron választanunk kell a szocializmus és a kapitalizmus között, ahogyan ezeket a társadalmi rendszereket meghatározták más időszakokban, más földrészekben.” (Frantz Fanon, *Les damnés de la Terre*, 1961, Paris, Maspero, 74. old.)

„Fanon a Harmadik Világot szembeállítja Európával, amely az erkölcsi és szellemi elkorcsosulás képviselője. Elveti azt az életmódot és értékrendszert, amelyek pusztulásba taszítják az emberiséget és azt a világot, amely technikájával az embertelenedés forrása. Ezzel szemben a harmadik világ – szerinte – az újat, a tisztaságot, az emberiséget testesíti meg.” (Marton Imre, id. mű, 153. old.)

„L. S. Senghor álláspontja: „A trópusi Afrikát illetően a négritude senghori koncepciója fejezi ki a legszemléletesebben a kulturális dezintegráción alapuló utópikus szocialista gondolat vajdásait. (...) Senghor szerint a marxizmus nyugati gondolat, a racionalizmus, a görög–latin világban kidolgozott diszkurzív gondolat ágazatába tartozik, tehát más, az afrikai civilizációtól idegen civilizációt fejez ki, testesít meg.” (Marton Imre: *Utópikus szocialista koncepciók a harmadik világban*, *Világosság*, 1975, 10.)

valóságos meghaladás képze, amely már számol azzal a törvényszerűséggel és történelmi tapasztalattal, amely szerint a társadalmi formációk átugrása következmények nélkül lehetetlen,⁹ és csak annyiban áll a történelmi útrövidítés pártján, amennyiben ez az adott társadalom anyagi és szellemi erejével arányos áldozatokat követel; azaz megpróbál számolni a szóban forgó követelményekkel, másrészt a lehetséges következményekkel. Jól mutatja ezt egyes afrikai politikai vezetők véleményének fokozatos finomodása. A függetlenségüket nemrég elnyert afrikai országokban a tradicionális közösség és annak eszméje gyakran, mint a szocialista átalakulás alapfeltétele jelenik meg. Az anyagi–gazdasági elmaradottság felszámolásának kényszere következtében a társadalmi–gazdasági valóság és a voluntarista elképzelések közötti különbségnek hosszú távon szükségszerűen csökkennie kell. Julius Nyerere 1962-ben megjelent művében (*Az afrikai szocializmus alapjai*) még a családközösséget azonosítja a szocializmussal, a szocializmust pedig a tradicionális–törzsi társadalmak egyenes folytatásaként fogja fel:

„A hagyományos afrikai társadalomban minden egyén teljes biztonságban volt. A természeti katasztrófák éhínséget okoztak, de mindenki számára. Senki sem éhezett, nem volt sem ételben, sem emberi büszkeségben hiány, mindenki építhetett a közösség vagyonára, amelynek tagja volt. Ez volt a szocializmus. Ez a szocializmus.”¹⁰

Ezt az idézetet érdemes összevetni Nyerere öt évvel későbbi, Arushában elhangzott nyilatkozatával.

Mobutu zairei elnök autenticitás-elméletében kifejti, hogy minden importált ideológia elidegenítő hatású: „Mi most a kulturális felszabadulást próbáljuk elérni, afrikai, zairei lelkünket akarjuk visszanyerni. Belőlünk olyan fekete bőrű embereket formáltak, akikben egy más faj mentalitása él. Vissza kell változnunk valódi afrikaiakká, igazi négerekké, autentikus zaireiekké.” (Mobutu elnök beszéde 1973. aug. 19-én. Idézi Marton Imre, id. cikk).

⁹ „A történelem produkált ugyan átugrást, de ez legtöbbször több évszázados folyamatot, bonyolult átmeneti társadalmi képződmények variációit jelentette. Korunkban a tőkés szakasz átugrása sokkal radikálisabb minőségi fordulatot jelent. Ezt annál is nehezebb kivívni, mert a világkapitalizmus, az alacsonyabb rendű még annyira erős, hogy ezt még számos esetben meg tudja akadályozni, miközben a szocializmus világrendszere, a magasabb rendű, még nem vívta ki abszolút fölényét. A kapitalizmus átugrásának egy másik sajátossága, hogy felgyorsult történelmi folyamatok közepette kell végbemennie, miközben sok helyen a prekapitalista, a törzsi–patriarchális viszonyok csak lassan bomlanak fel.” Marton Imre, id. mű, 172. old.)

¹⁰ Idézi Kalmár György: *A gazdasági–társadalmi struktúra változásai Trópusi-Afrikában c.* kandidátusi értekezésében, kézirat, 1975, Budapest, 7. old.

„A valódi szocialista államban sem kapitalizmus, sem feudalizmus nincsen, mindenki munkás. Nem osztályozzák az embereket olyanokra, akiknek dolgozni kell a megélhetésükért s olyanokra, akik mások munkájából élnek. (...) Tanzánia a parasztok és munkások hazája, de még nem szocialista. Még mindig tartalmazza a feudalizmus és kapitalizmus elemeit, – a maguk kísértésével. (...) Ahhoz, hogy megvalósítsuk és felépítsük a szocializmust, az szükséges, hogy a termelés és a csere legfontosabb eszközei a parasztok ellenőrzése alatt álljanak, s a kormány és a saját szövetkezeteik révén az ő tulajdonukban legyenek.”¹¹

Tehát – éppen a gazdasági függés és alárendeltség miatt – eleve le kell számolni minden olyan elképzeléssel, mely szerint ezek e most születő társadalmak már függetlenségük kivívásának pillanatában valamiféle társadalmilag fejlettebbet, magasabb rendűt képviselhetnek, bár ennek csíráit magukban hordhatják. A gazdasági alárendeltségen, a függés új formáin belül megvan a lehetőség arra, hogy az alárendeltség ellen ható erők kifejlődjenek. Így szüli az egység – a tőke, vagyis a nyugat-európai tőkés fejlődés által kijelölt gazdasági növekedés útja, ahol a tőke annyiban jelenti az egységet, amennyiben kényszerítő, erő és ennyiben releváns, máig ható világtörténelmi tendencia – a bomlást, önmaga megszüntetését. Mégpedig azáltal, hogy mindig feltételez valami legyűrendő külsőt, amely nem vált szerves részévé. Éppen e nem-szerves mivoltában mutat rá önmagán belül a különbözőségeire.

A halálraítéltek nem egyformán teszik meg az utat a cellától az akasztófáig; s mivel sorsuk egyforma, számunkra – e folyamat kényszerszerűségéből passzív szemlélői számára – az lehet fontos, miként viselkednek majd az előttük álló úton.

2

„Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kiutalja valamennyi többi termelésnek – s amelynek viszonyai ennél fogva kiutalják valamennyi többi viszonyoknak – a rangját és befolyását”.

(Marx)

A történelmi fejlődés általában készen talált feltételek alapján és azok hatására megy végbe. Az adott társadalom akkor termeli újra magát változatlan formában (gazdálkodik, integrálódik, tartja fenn magát mint formációt), ha a feltételek adottak, azaz változatlanok, tehát ha nincs olyan hatás, amely lé-

¹¹ Uo. 7–8. old.

nyeges változást indukálna. Teljes stagnálás persze nem létezik, hiszen (mennyiségi) fejlődést (változást) mindig tapasztalhatunk. Ha azonban az előfeltételek változást indukálnak (ezt nevezzük katalízisnek), ez minőségi változást jelent. (Ez egyben jelentheti a minőség nélkülségbe való átmenetet, a pusztulást is, például elpusztult népek, fejlődési zsákutcák.) Ilyen módon az emberi társadalmak fejlődésében általában véve két utat különböztethetünk meg logikailag és történelmileg:

- 1.) nagyjából változatlan formában történő újratermelés;
- 2.) „katalitikus” folyamatok minőségi ugrásokon keresztül.

Történelmileg az első az ázsiai stagnáló formákban jelenik meg – ezért ezeknek a társadalmaknak tulajdonképpeni történelmük nincs, csak történetük. A másik út az európai dinamikus fejlődésben realizálódik, a viszonylag „tisztá” formációs változásokban. Persze egy adott formációnak is megvan a maga története (pl. korai feudalizmus, vagy germán forma – fejlett feudalizmus-kései feudalizmus vagy abszolutizmus).

Történelmileg az első dinamikus centrum a Mediterráneum; itt születik meg az antik forma, az emberiség történetének világtörténelmi jelentőségű fordulópontján. A második, máig is létező centrum, amely az első lététől történelmileg elválaszthatatlan – az első centrum mint katalizátor szerepel ennek kialakulásában – Nyugat-Európa; e centrum aztán kiterjedt Észak-Amerikára is. A két út úgy jelenik meg, mint egyrészt a dinamikusan fejlődő centrum, másrészt a centrumhoz viszonyítva stagnáló egyéb területek, perifériák.

Az így feltételezett centrum-periféria viszony sokrétű konkrét viszony, amelyet megkísérelünk logikailag kifejezni. A centrum-periféria viszony olyan, történelmileg változó viszonyként fogható fel, amely – legalábbis mozzanataiban e maga is konstituálja a történelmet.

A társadalmi formációk változásai közül kiemelt jelentőségű a prekapitalizmusból a kapitalizmusba való átmenet; ennek eredményeképpen jön létre a világ gazdaság, az egyetemes kultúra, a tulajdonképpeni történelem mint világtörténelem. E folyamat az eredeti tökefelhalmozás folyamata Nyugat-Európában, s kiteljesedése révén a tőke adekvát totalitást teremt magának az ipari forradalomban.

A tőkés centrum ebben a folyamatban gyarmatosítja a nem-tőkés (prekapitalista) perifériát. E „történelmi tettben” megjelenik a tőke immanens meghatározottsága, az expanzió, tehát az, hogy extenzív és intenzív értelemben egyaránt maga alá rendeli az összes létező és létrejövő viszonyt. Így a centrum-periféria viszony, mint tőkés centrum és nem-tőkés periféria

viszonya, további meghatározást nyer: aktív centrum és passzív periféria. A centrum aktív a gyarmatosításban, ennek elszenvedője a periféria.

A centrum számára ez a viszony történelmileg beavatkozást jelent a periféria életébe. Ebben az egységben és világtörténelmi folyamatban érthető meg, hogy az eredeti tőkefelhalmozásnak előfeltétele a periféria léte. Hasonló a helyzet az ipari forradalom esetében is. A kialakult kolonializmus rendszerében a periféria a centrum számára nyersanyag-, munkaerő-, valamint árupiac. A periféria ilyen minőségű alárendeltként való tételezése a centrumtól függ. Így a periféria a centrum oldaláról mint előfeltétel és bázis jelenik meg, a periféria oldaláról pedig a centrum mint meghatározó.

Ezért a periféria számára az egész centrum–periféria viszony mint fölérendeltségi–alárendeltség és mint fejlettség–elmaradottság szembenállása jelenik meg. Ezzel elértünk vizsgálatunk tulajdonképpeni tárgyához, az elmaradottsághoz. A centrum–periféria viszonyt a továbbiakban már csak a periféria oldaláról kell kifejtenuünk, az alapviszonyt a periférikus társadalom szempontjából kell meghatároznunk.

A centrum–periféria viszonyt a tőke létrejötte előtt tulajdonképpen nem tekinthetjük igazi viszonynak, mint ahogy ekkor még nincs se világpiac, se világtörténelem stb. a maga igazi jelentésében. A tradicionális társadalmak történelme nem világtörténelem, inkább csak történet: e társadalmak viszonya más társadalmakhoz csak mennyiségi. A korábban magánvaló centrum–periféria viszony lényegileg változik meg a tőkének a centrumban való létrejöttekor. Ennyiben áll végső soron annak megvilágítása, hogy az elmaradottság (pontosabban a perifériaként való létezés) kettős természetű: egyrészt előfeltétel, másrészt termék. Előfeltétel annyiban, amennyiben az előbbinek, még magánvaló viszonyban is van egy immanens fejlettségi szintje. Ez a tőke hatására elmaradottsággá minősül át, azaz a magáért-valóvá lett viszonyban, a centrum–periféria viszonyban kapja meg az elmaradottság saját meghatározását, a tőke általi meghatározottságot; ennyiben termék.

Ezért maga a centrum–periféria viszony a periféria oldalán már mint a külső és a belső ellentéte jelenik meg. Először a külső–belső viszony mint magánvaló létezett. Ennyiben a két oldal teljesen ismeretlenként is idegenként létezett egymás mellett. Amint azonban megindult az eredeti tőkefelhalmozás folyamata, a centrum–periféria viszony genezise, kölcsönösen tudomást szereztek egymásról: az addigi magánvaló egység a centrum–periféria viszony feltétele lett. Ez azonban már olyan reflexió, amely lényegi meghatározást ad. A viszony kettéhasad, megindul a külső belsővé válásának folyamata, konkrét formában a tőkeexpanszió révén. (Ennyiben beszélhetünk periférikus tőkeakkumulációról: a periférián nincs „eredeti” tőkefel-

halmozódás, csak importált tőke, majd a centrum–periféria viszony kettéhasadásának konkrét formáját alkotó tőke-érdekösszeütközésben létrejövő gyarmati tőke.) Ez egyben azt is jelenti, hogy a periféria saját minőségét megváltoztató átstrukturálódáson megy keresztül, megindul egy új immanencia kialakulásának a folyamata.

A pusztán külső–belső viszony először úgy jelenik meg, mint egyszerű vonatkozás a másokra: a külső tőke mint hagyományos fölérendelt viselkedik, azaz az idegen tőkés mint tradicionális úr, a belső bázis pedig, mint a tőke alárendeltje, azaz a bennszülött társadalom különböző elemei mint kistermelők vagy munkások. A reflexióban, a külső–belső viszony megkettőződésének folyamatában, vagyis az immanenssé válásban létrejön a perifériális centrum, amelyet a rendszer azon kritikus pontjai alkotnak, ahol sűrűsödnek az új viszony erővonalai: éppen ez a folyamat adja majd a periféria különösségét. Ez a különösség egyben azt is jelzi, hogy a periféria egy sajátos közbülső állapotban van, egyszerre alrendszere a tőkének (a világkapitalizmusnak) és egyszerre önálló rendszer, individuum. S bár lényegileg még képtelen önmaga pozitív megfogalmazására, maga a viszony már a „kellés” szférájában mozog, s teleologikus aktusokban (pl. az Ellam tevékenységében) jelenik meg.

Ez a teleológia egyúttal a perifériális tőke önállósulásának irányába mutat, azonban ellentmondásos módon. Az ellentmondásosságot a kettős struktúra, a duális társadalom és gazdaság (periféria és perifériális centrum) léte okozza. Ezzel párhuzamosan a periféria társadalmában integrációs törekvések bontakoznak ki. Ezek egyik különös formája a nemzeti integrációs törekvés, amely létrehozza a maga ideológiáit, érték- és normarendszerét, nem utolsósorban hadseregét.

A tőke önállósulása és a nemzeti integrációs törekvés tulajdonképpen egyazon folyamat, az afirmáció két oldala. Míg a nyugat-európai centrumban a kapitalizálódás és a nemzetté-válás szervesen összetartozó, belső egységben álló folyamatként jelenik meg, a klasszikusként, addig a periférián, így Afrikában is a nemzet, csakúgy mint a tőke, reflexív módon tételeződik.

Az elemzésnek ez a szakasza tehát a sajátos tőke és a sajátos munka ellentmondását mutatta ki. E sajátos ellentmondás szükségszerűen a benne rejlő lényegi viszony szociális konfliktusaihoz vezet, annak az előzőekben jelzett különössége szerint alakul. A „tisztá” és „átlátszó” konfliktusok a sajátosságokkal átszőtt „nehezen áttekinthető” konfliktusok alakját öltik. Am szükségképpen felvetik a haladás lehetőségét, az elfogadás és az elutasítás alternatíváit.

3

A most következő részben a tőkés termelési mód megszületésének egyes mozzanatait vizsgáljuk, különös tekintettel a centrum–periféria viszony kialakulására.

A tőkés termelési mód Nyugat-Európában vagy teljesen uralma alá hajtotta az egész nemzeti termelést, vagy legalábbis ellenőrzése alá vonta azt; kibontakozásában a 15. sz. végi nagy felfedezések teremtette új világpiac kereskedelmi szükségletei döntő faktorként szerepeltek.

„Amerika arany- és ezüsttelepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba való elevenen-eltemetése, Kelet-India kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltozása kereskedelmi vadaskertté, ahol fekete bőrűekre vadásznak, ez jelzi a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli mozzanatok az eredeti felhalmozás fő mozzanatai.”¹²

Az eredeti felhalmozás fő elemei – államadósságok rendszere, modern adórendszer, a protekcionizmus rendszere – sorában a gyarmatok megkülönböztetett fontossággal bírnak. A gyarmati rendszer volt az

„...az ‘idegen isten’, aki odaállt az oltárra Európa régi bálványai mellé és egy szép napon egy csapással ledöntötte valamennyit. A gyarmati rendszer nyilvánította a többletcsinálást az emberiség végső és egyetlen céljának.”¹³

Az eredeti tőkefelhalmozásnak előfeltétele és következménye is egyben az alá- és fölérendelt struktúrák létezése. Előfeltétele, mert nem volt véletlen, hogy a folyamat Európában játszódott ott le, és ezért Európa viszonyult aktívan a perifériákhoz. De már mint előfeltétel is kettősen szemlélhető: mennyiségi és minőségi szempontból:

„Az elmaradottság szó szerinti, vagyis egyszerű lemaradásként való értelmezése többé-kevésbé helyes és elfogadható arra a történelmi múltra vonatkozóan, amely a világgazdaság kialakulását, pontosabban a világ különböző részei közötti tartós gazdasági kapcsolatoknak és egymásra hatásnak rendszerré formálódását megelőzte. A viszonylagos szintkülönbség, egyes országok előretörése, mások lemaradása ugyanis magyarázatot adhat arra, hogy a világgazdaság kifejlesztésében miért éppen ez

¹² Marx: *A tőke*, I. köt., 694. old.

¹³ Uo. 697. old.

vagy az az ország játszott vezető szerepet – és miért nem mások –, miért éppen az adott országok váltak gyarmatosítókká, míg mások gyarmati helyzetbe kerültek.”¹⁴

Ha lehet, még fontosabbak a minőségi vonatkozások, olyannyira, hogy a mennyiségi elmaradás ezek következményeként is felfogható. Arról van szó, hogy Európa (a centrum) társadalmi és gazdasági fejlődése már az eredeti tőkefelhalmozás előtt is más irányú volt, mint Afrikáé. Ennek legfontosabb mozzanata az, hogy Afrikában nem létezett az európaihoz hasonló feudalizmus. S mint tudjuk, éppen ez az a társadalmi formáció, amely többek között a kereskedő- és uzsoratókét örökölt hagyta a 15-16. századi Európára. Tehát a tőke ezen „özönvíz előtti formái” az eredeti tőkefelhalmozás konkrét történelmi előzményeiként szerepeltek. Nem lehet összemosni az afrikai prekapitalista formát az európaival, és azt mondani, hogy egy minőségileg ugyanolyan, csak relatíve lassúbb fejlődési vonalat tör meg az erőszakos gyarmatosítás. Az európai feudalizmus méhében a tőkés termelési mód indul fejlődésnek. E fejlődés – és egyúttal az eredeti felhalmozás folyamata – nem korlátozódott egy rövid, „forradalmi” átváltozási szakaszra. Ellenkezőleg. Ami például a tőkés bérlőt, a jövőben tőkés gazdaság egyik szereplőjét illeti,

„... keletkezését úgyszólván ujjunkkal tapinthatjuk, mert lassú, sok évszázadon át kibontakozó folyamat”.¹⁵

A másik oldalon pedig

„... azok az események, amelyek a kisparasztokat bérmunkásokká, létfenntartási- és munkaeszközeiket pedig a tőke dologi elemeivé változtatták, egyidejűleg megteremtették az utóbbi számára a belső piacot. (...) Ily módon a korábban önállóan gazdálkodó parasztok kisajátításával és termelési eszközeiktől való elválasztásukkal karöltve halad a falusi mellékipar elpusztítása, a manufaktúra és a mezőgazdaság szétválasztásának folyamata. És csak a falusi háziipar elpusztítása adhatja meg egy ország belső piacának azt a kiterjedést és szilárdságot, amelyre a tőkés termelési módnak szüksége van.”¹⁶

Azt látjuk tehát, hogy csak egy adott gazdasági-társadalmi struktúra tette lehetővé a tőkés folyamat kibontakozását.¹⁷ Miután azonban önmagában

¹⁴ Szentés Tamás: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban*, 1976, Budapest, 185–186. old. (A mi kiemelésünk – B. M.)

¹⁵ Marx, *A tőke*, I., 687 old.

¹⁶ Uo. 691–692. old.

¹⁷ „A pénz és az áru nem eleven tőke, éppoly kevésbé, mint a termelési és létfenntartási esz-

vett közgazdasági tény a maga tisztaságában nem létezik, csupán jelenségek vannak, amelyek komplex jellegűek, a megközelítésnek a „nem gazdasági” meghatározó elemeket is tekintetbe kell vennie. Egyet lehet érteni Max Weber azon gondolatával, amely szerint a társadalmi valóságnak a „szubjektive gondolt értelem” is egyik összetevője. A tőkés termelési mód uralkodóvá válásának egyik fontos tényezőjét a fent leírtak mellett Marx is a társadalom szellemiségének átformálódásában jelölte meg.

„Nem elég, hogy az egyik pólusra kerülnek a munka feltételei mint tőke, és a másikkra az emberek, akiknek nincs egyéb eladnivalójuk, mint a munkaerejük. Az sem elég, ha arra kényszerítjük őket, hogy önként eladják magukat. A tőkés termelés előrehaladtával kifejlődik egy olyan munkásosztály, amely *nevelés, hagyomány, szokás alapján* engednek a termelési módnak a követelményeit *magától értetődő természeti törvénynek ismerni el.*”¹⁸

Ám a fenti két „tényező” (az „alap” és a „felépítmény”) egyenlőtlenül fejlődhet; lássunk erre egy történelmi példát.

„Mivel magyarázható, hogy az akkori világ tőkés fejlődése középpontjában, a 14–15. században Firenzében, az összes politikai nagyhatalmak pénz- és tőkepiacán erkölcsileg aggályosnak vagy legfeljebb megtűrtnek számított az, ami az erkölcsileg dicséretes, sőt előírt életvitel tartalmát jelentette a 18. századi Pennsylvania kispolgári viszonyai között, ahol szüntelenül fenyegetett az a veszély, hogy a gazdasági élet merő pénzhiány következtében lesüllyed a termékcseré szintjére, ahol úgyszólván nyoma sem volt semmiféle nagyobb ipari vállalkozásnak, a bankok legfeljebb csírájukban léteztek?”¹⁹

A Marx öröksége körüli nagy harc rányomta bélyegét a polgári szociológia „klasszikus” korszakára (Weber, Durkheim stb.) (A főbb vitapontok: a

közök. Át kell őket változtatni tőkévé. Maga ez az átváltozás azonban csak meghatározott körülmények között mehet végbe, amelyek a következőkben csúcsosodnak ki: két igen különböző fajtájú árubirtokosnak kell egymással szembe és érintkezésbe lépnie, – egyrészt a pénz, a termelési és létfenntartási eszközök tulajdonosainak, akiknél arról van szó, hogy a tulajdonukba lévő értéktömeget idegen munkaerő megvásárlása révén értékesítsék, másrészt szabad munkásoknak, saját munkaerejük eladóinak és ezért munkaeladóinak. (...) A tőkeviszony feltételezi a munkások elválasztását a munka megvalósítási feltételeinek tulajdonától. (...) Az ún. eredeti felhalmozás tehát nem más, mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata. A tőkés gazdaság struktúrája a hűbéri társadalom gazdasági struktúrájából keletkezett. Az utóbbinak a felbomlása tette szabaddá az előbbinek az elemeit.” (Uo., 661–662. old.)

¹⁸ Uo., 682. old. (Max Weber: *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*)

¹⁹ In: *Gazdaság és társadalom*, 1967, Budapest, 332–333. old.

társadalmi érdek fegyvere mint a társadalom átalakításának eszköze, a hamis tudat kérdése, a gondolkodók társadalmi létéből elidegenített gondolkodás, az alap-felépítmény kapcsolatának mikéntjét is érintették.) Jóllehet, e tekintetben Weber és Marx vélt ellentéte a Weber által helytelenül Marxnak tulajdonított dogmatikus, merev alap-felépítmény felfogásából fakad, ez nem kisebbíti annak jelentőségét, hogy egyes 20. századi polgári szociológusok a II. Internacionálé valóban dogmatikus felfogásával szemben, helyesen mutattak rá a tudati–szellemi tényezők aktív szerepére.²⁰ (A Marx utáni marxizmus viszont hajlott arra, hogy az „alapot” a gazdasági struktúrával azonosítsa.)

Ami Marxot itt foglalkoztatta: az emberi gondolatok emberi tevékenységre (a szó legtagabb értelmében: a munkára,) való visszavezetése, ami egyben az e tevékenységből születő társadalmi képződményekre való építést is jelenti. Az alapot és a felépítményt akkor lehet legjobban megérteni, ha az emberi tevékenység az e tevékenység által létrehozott világ közötti állandó kölcsönhatásnak fogjuk fel azokat.

„Igaz ugyan, hogy valamely gazdaság ‘kapitalista’ formája és az a szellem, amelynek jegyében működik, általában véve ‘megfelel’ egymásnak, de nincs közöttük ‘törvényszerű’ kölcsönös feltételezettség. S ha mi itt ideiglenesen mégis a ‘modern kapitalizmus szelleme’ kifejezést használjuk annak azt érületnek a megjelölésére, amely hivatásszerűen, rendszeresen és racionálisan törvényes nyereségre törekszik, ... azt történeti okokból tesszük, mert ez a beállítottság a modern tőkés vállalkozásban lelte meg legmegfelelőbb formáját, a tőkés vállalkozás viszont benne találta meg a számára legmegfelelőbb szellemi hajtóerőt.”²¹

Ezzel kapcsolatban vethető fel a racionalitás problémája. Hiszen maga a kapitalizmus szelleme, a tőke racionalizmusa („termelés a termelésért”) sem nélkülözi az irracionális elemeket; tehát hogy mit tekintünk racionálisnak, ez végső soron csak nézőpont kérdése. Az újratermelést biztosító mechanizmus „belső logikája” ad igazi érvényességet a racionalitásnak. Nem ítéltjük el eleve azokat a gondolkodókat, akik a tőkés társadalmat nem egy magasabb rendű társadalmi berendezkedés (a szocializmus) szellemében ítélik irracionálisnak, hanem egyszerűen a történelmi fejlődés más útját járó társadalmak értékrendszerének alapján – tehát végül is kívülről szemlélve – tagadják

²⁰ Karl Mannheim hangsúlyozza az „utópikus” gondolkodás hatalmát, ami, annak ellenére, hogy a társadalmi valóságról torz képet ad (másképpen, mint az ideológia), de elég dinamikus ahhoz, hogy képes legyen a valóság formálására.

²¹ Marx Weber, id. mű, 325. old.

vagy kérdőjelezzik meg a tőkés termelési mód racionalitását. A racionalizmus tehát nem valami általában meglevő, a sokféle megoldás, magatartásmód stb. közül kiválasztható egy (vagyis az igazi) lehetőség: a racionalitás mindig célracionalitás. Apostolai mindig olyan értékpremisszákat birtokában hirdetik, amelyek, jóllehet, az adott történelmi korhoz és helyhez adekvátak vagy legadekvátábbak, bármiféle kívülálló számára (időben, térben, gondolkodásmódban) mindig képviselnek valami irracionálisat.²²

Az afrikai társadalmak szellemisége vizsgálatának nehézségére már Hegel figyelmeztet:

„Most megkíséreljük leírni az afrikai jellem általános szellemét, általános alakját ama különös vonások alapján, amelyek itt megmutatkoznak. Ezt a jellemet azonban nehéz itt megfogni, mivel oly egészen eltér műveltségünktől s olyanféle, ami teljesen távol áll és idegen tudatunktól. Mindazokat a kategóriákat, amelyek szellemi életünk alapjai, valamint az e formáknak való alárendelést, el kell felejtenünk; a nehézség abban rejlik, hogy ami képzeinkben van, mégis mindig belevegyül.”²³

Retrospektíve tekintve a tőkés termelési mód megszületése és általánossá válása Nyugat-Európában egy jól nyomon követhető folyamat, egy olyan ok-okozati sorozat; amelynek végeredménye ez és csak ez lehetett. Ez azonban csak számunkra és utólag tűnik egyértelműnek. Az európai antikvitás felbomlásában logikailag már benne rejlik a tőkés termelési mód kibontakozásának lehetősége. A feudalizmusban ez a logikai lehetőség történelmi tendenciává változik (az észak-itáliai manufaktúrák, a dél-német kereskedelmi tőke kialakulása stb.). E tendencia végleges érvényre jutásához azonban a történelmi véletlenek egyedi-egyszeri egybeesésére volt szükség (lásd: az észak-itáliai manufaktúrák elsorvadása a kereskedelmi utak áttolódása miatt, a földrajzi-felfedezések stb.)

Jóllehet a különböző prekapitalista formációkban – ha nem is azonos mértékben – logikailag egyaránt adott a tőke kibontakozásának lehetősége, azonban ez csak egy az összes lehetőség közül. Összevethetjük azt Marx kijelentésével, miszerint „az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához”. Itt a majom és az ember felcserélhetetlen: ti. a majom anatómiája nem kulcs az ember anatómiájához, hiszen a majomban „logikailag” nemcsak az ember

²² „Az életet a legkülönbözőbb szempontok szerint és a legkülönbözőbb irányokban lehet ‘racionalizálni’. A ‘racionalizmus’ történeti fogalom, amely az ellentétek egész világát zárja magába.” (Uo., 334. old.)

²³ Hegel, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, 1966, Budapest, 172. old. (A mi kiemelésünk.)

ténylegesen létrejött állapota adott. Mutatis mutandis ez igaz a prekapitalizmus és a kapitalizmus viszonyára is.²⁴ Éppen, mert e tétel megfordíthatatlan, e fenti lehetőség nem jelent közvetlen lehetőséget. Sokszor a társadalmi formációk egymásrahatása miatt alapozódik meg maga a lehetőség. Másképpen fogalmazva: nem fogadhatjuk el a történelmi folyamat teleologikus értelmezését; csak annyiban beszélhetünk szükségszerűről, amennyiben az a véletlenben megnyilvánul.

A következőkben megkíséreljük nyomon követni, hogyan bontakoznak ki az eredeti tőkefelhalmozás végbemeneteléből fakadó tendenciák, illetve, hogy milyen gazdasági talajon történik mindez. A tőkés termelési mód fejlődési folyamatában a második lépcsőfokot – elméletileg – az ipari forradalom jelenti. Ahogyan az eredeti tőkefelhalmozás klasszikus lefolyását Angliában figyelhetjük meg, úgy az ipari forradalom is a nyugat-európai centrumban játszódik le klasszikus formában.

Ami számunkra különösen fontos, az a kapitalizmus periférikus–különös megjelenési formáinak vizsgálata. Ezek a formák azokon az elmaradott területeken figyelhetők meg, ahol az eredeti tőkefelhalmozás minőségi ugrása nem történt meg, és így, szemben a nyugat-európai szerves tőkés fejlődéssel különös külsőségek konstitutív szerepével találkozunk, elsősorban az ipari forradalmak vizsgálatakor. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy itt (ld. például Kelet-Európa) az ipari forradalmak lezáratlanok. A kelet-európai régióban különösen a bankok és az állam szerepét emelhetjük ki. Végeredményben azonban – nem elhanyagolható mértékben a külföldi tőkebefektetések hatására – ha „törött”, sajátos formában ugyan, mégis végbementek az ipari forradalmak.

Nyugat- és Kelet-Európa ilyenfajta szembeállítására már a regionális gazdaságtörténeti szemléletet képviseli.²⁵

„A regionális vizsgálati egység mellett érvelve, mindenekelőtt arra hivatkozhatunk, ami a módszer gyakorlati használhatóságát és történetiségét megalapozza: a regionális általánosítás, a gazdasági folyamatok egységes vizsgálatából való kiindu-

²⁴ Vö. Marx, Bevezetés... *MEM*, 46/I, 1972, Budapest, 31. old.

²⁵ Egy-egy régió nagyobb területi egység, melynek keretében nemegyszer több ország vagy birodalom helyezkedik el, sok vonatkozásban hasonló földrajzi természetű meghatározottságok között, sok vonatkozásban hasonló politikai hatások és befolyások szférájában. Mégis az egyes régiók jellegét elsősorban történelmi tényezők határozzák meg. Történelmi folyamatok, melyek a földrajzi–természeti és politikai összekapcsolódások áttételein keresztül érvényesülnek, s melyek évszázadok során a fejlődés lényeges hasonlóságait, közös vagy rokon törvényszerűségeit alakítják ki. A konkrét történeti elemzés lehetővé teszi a történeti hasonlóságokat mutató és összekapcsolódó régiók többé-kevésbé pontos elhatárolását.

lás egyáltalán nem ellentétes az országok szerinti eltérések és egyedi vonások figyelembevételével. Az egyes folyamatok áttekintése ugyanis a régióon belül országokként történik, ami lehetőséget nyújt a sajátos mellett az egyedi feltárára is. (...) E különbségek feltárása és bemutatása, ami a regionális összehasonlítási módszer alapján válik igazán lehetségessé, ugyanakkor nem teszi indokolatlanná, hogy a térség világgazdaságban elfoglalt helyének alapvető azonosságait, fejlődésének minden más régiótól eltérő, közösen sajátos vonásait állítsuk a regionális vizsgálódás középpontjába. Ez teszi a régiót világosan beilleszthetővé az egyetemes folyamatok rendszerébe.”²⁶

A tőkés termelési mód általánossá válásának folyamatát gazdaságtörténeti szempontból Fekete-Afrikában is megvizsgálva, egyértelműen kijelenthetjük, hogy az ipari forradalom itt nem ment végbe, ahogyan nincs (nem volt) afrikai *eredeti* tőkefelhalmozás sem. De a centrum eredeti felhalmozásának és ipari forradalmának periférikus bázisát *Afrika* is jelenti; így a tőke révén ez a terület különös viszonyba kerül a centrummal. És éppen a tőke lesz a modern gazdaságtörténeti régiók elhatárolásának fő ismérve (egy vizsgálati szempont: létezik-e az adott területen belső tőke vagy közvetett reflexiók a tőkére, illetve a területek, régiók között milyen kapcsolatokat közvetít a tőke.)²⁷

Régiók persze léteztek már a prekoloniális Fekete-Afrikában is, csak hogy ezek egészen másfajta régiók voltak,

„tradicionális régiók, amelyek a klimatikus viszonyok és az ezáltal meghatározott és az ősi afrikai gazdaság alapjául szolgáló földművelő-állattartó technikák és formák alapján különíthetők el.”²⁸

A centrum eredeti tőkefelhalmozásának folyamatában, az elmaradott országok az extra-nacionális felhalmozási forrás szerepét játszották (így Afrika is, noha csak a „periféria perifériájaként” szerepel).²⁹

²⁶ Berend – Ránki: Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához, In: *Gazdaság és társadalom*, 1974, Budapest, 599–601. old.

²⁷ „A klimatikus viszonyok Fekete-Afrikát három nagy területre osztják: a szudáni szavanna, az erdős Guineai-övezet, és a Kongó-medence, valamint a száraz szavannás Kelet-és Dél-Afrika zónáira.” (Ecsedy Csaba: Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában, in: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*, 1976, Budapest, 255. old.)

²⁸ A tőkének csoportképző ismérvként való szerep lése különösen hangsúlyos az eredeti felhalmozás időszakában, amikor nyers erőként lép fel (pl. a rabszolga-kereskedelem esetében).

²⁹ Azaz mint Latin-Amerika munkaerő-szállítója: ez azonban nem Afrika alárendelt helyzetét jelenti. (ill. nem ez jelenti az alárendeltséget).

A későbbiekben éppen az lehet a konkrét csoportképző ismerv, hogy az adott terület mennyiben járult hozzá a centrum „immanens felhalmozásához”. Ezzel kapcsolatban lássuk most Samir Amin tipológiáját.³⁰

Samir Amin Fekete-Afrikát három nagy területi egységre osztja. Az első az exporttermelésre berendezkedő Afrika (ide tartozik többek között a volt Francia–Nyugat-Afrika, Nigéria, Ghána, Csád, Szudán). Ebben a térségben további három alrégió különíthető el: a partvidék, a belső terület, amely áru- és munkaerőpiac, a szudáni rész. (Érdemes megemlíteni, hogy Polányi Károly leírása szerint a tradicionális Dahomeyben is hasonló funkcionális viszonyban állott a partvidék a belső területekkel.) A második területi egység a koncessziós társaságok Afrikája (ide tartozik a Kongó-medence). A harmadik régió a rezervátumok Afrikája (Kelet- és Dél-Afrika államai), ahol a gyarmatosítók az egész népeket érintő körülkerítések módszerével éltek.

Ez a tipológia nyilván nem az egyetlen lehetséges megoldást hozza, sőt, a marxista gazdaságtörténetnek is egyik nagy soron következő feladata az afrikai gazdaságtörténeti régiók részletes empirikus elemzésén alapuló elkülönítése és kijelölése.

A regionális elhatárolás (tehát a térbeli elkülönítés) csak az időbeli periodizációval együtt, azzal szoros összefüggésben lehet pontos, hiszen a centrum–periféria viszony időbeli változásai a periféria régióinak újjáalakulását is jelenthetik. E periodizáció fő kritériuma, hasonlóan a regionális elhatároláshoz, a nemzetközi tőkeviszony tartalmának és formájának fejlődése, azzal együtt, hogy itt az aktív centrum szerepe hangsúlyosabb, mint a területi elkülönítés esetében. Ezen az elgondoláson alapuló periodizációt fejt ki Szentés Tamás új könyvében.³¹

„A három fő szakasz – megítélésünk szerint – a következő:

- 1.) a merkantilizmus és a ‘korai’ gyarmatosítás-szakasza;
- 2.) a monopoltőkés kolonializmus szakasza;
- 3.) az állam- és multimonopolista neokolonializmus szakasza.”

³⁰ Samir Amin, „Sous-développement et dépendance en Afrique noire: les origines historiques et les formes contemporaines.” (*Revue Tiers-Monde*, 1972, No. 52)

³¹ Szentés Tamás, id. mű, 200. old.

MÁSODIK RÉSZ

1

A nemzetté-válás általános elméleti problémái

A nemzetprobléma konkrét kifejtését is az eredeti tőkefelhalmozás történelmi korszakánál kell kezdeni: a nemzetté-válás is olyan folyamat, amelynek változásaiban és fejlődésében éppen az eredeti tőkefelhalmozás (pontosabban: az eredeti tőkefelhalmozással párhuzamosan meginduló és végső hatásaiban ennek következményeiként felfogható társadalmi folyamatok kiteljesedése) a vízválasztó. Az ilyen módon meghozott határvonal két részre osztja a nemzetté-válás folyamatát: a „modern nemzet”³² előtörténetére (melyet a feudális Európában meghatározott kohéziós folyamatok és integrációs formák léte és ezek változása képvisel), valamint a modern nemzet tényleges megszületésére. Vagyis a nemzetté-válás, mint látni fogjuk, nem fogható fel egyoldalúan a fenti középkori folyamatok és formák egyszerű betetözéseként, hanem, sokkal inkább azok minőségi meghaladását (dialektikus tagadást) is képviseli.³³

Ezt másképpen mondva, de a konkrét vizsgálat kiindulópontjaként is, Lenin tömör megfogalmazását idézhetjük: „A nemzeti kötelékek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelékek megteremtése.”³⁴ A lenini kiindulópont tehát – első megközelítésben – azt jelenti, hogy a modern nemzet olyan, többé-kevésbé koherens társadalmi-közösségi forma (illetve, önállósulva, eszmei entitás), amelynek léte egyúttal feltételezi az emberi társadalom fejlődésének egy adott, nevezetesen polgári fokát. Elvontabban szemlélve: az emberi közösségek összekapcsolódás-elkülönülés ellentétpárjában mozgó fejlődésének azon szakasza, amelyben az egyes nagyobb közösségek elkülönülése véglegesen (valóságos) társadalmi elkülönüléssé válik. Hiszen a tőkeviszony alapvető tulajdonsága, hogy minden viszonyt megfoszt még

³² Modern nemzet (vagy polgári nemzet) a klasszikus formájában a XVIII–XIX. századi Nyugat-Európában létrejött történeti képlet jelölésére használt fogalom.

³³ „A nemzet nem csupán egyéb csoportoktól mintegy két dimenzióban elhatárolódó horizontális képlet, hanem egyszersmind a társadalmi struktúra, a vertikális integráció felől meghatározandó történeti képződmény, amely éppen ezáltal határolódik el egy további dimenzióban, az időben (a történeti folyamatban) is, mint e kétféle integráció sajátos történeti eredménye.” (Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. In: *Nemzet és történelem*, 1974, Budapest, 199. old.)

³⁴ Lenin: Kik azok a „népbarátok”..., *LÖM*, 1.

meglevő természeti meghatározottságától és – bár ellentétében – társadalmi rangra emel.³⁵ Ugyanakkor ez a szakasz, negativitásában és magánvalóan, már tartalmazza az elkülönülés felszámolásának logikai lehetőségét. Konkrétan és történelmileg a nyugat-európai fejlődés lesz az, amelynek folyamatát szemügyre véve, a modern értelemben vett nemzetek megjelenését a 18. század végén először vehetjük számba.

Lássuk most, hogyan feltételezi a nemzet léte a polgári fokot, s miképpen igazolható az, hogy a szerves tökécs fejlődés és nemzeti fejlődés egysége jelenti a nemzetté válás „ideáltípusát”.

„A 18. század előtt a *genus humanum* elsődlegesen vallásokra, államokra, társadalmi rendekre és lokális csoportokra oszlott, amelyekkel a nemzeti hovatartozás vagy irreleváns volt, vagy csak lazán, áttételesen és másodlagosan függött össze. Ha a nemzetiség a 19. századi Európában domináns szerephez jutott, annak nem az az oka, hogy sok évszázados folyamatok és integrációs formák immanens módon ‘kiteljesedtek’, hanem hogy egy merőben újszerű folyamat sok évszázados múltú történeti képletekben találta meg a maga aktuális kereteit. A harmadik rend, a polgárság (vagy az annak funkcióját betöltő réteg) csakis úgy volt képes a maga társadalmi, politikai, gazdasági és intellektuális emancipációját kiküzdeni a társadalmi struktúra rendi, a politikai szféra feudális–abszolutisztikus, a gazdasági élet kedvezőtlen regionális–hatalmi tagolódásával s a mindezt tükröző eszmei kötőerőkkel szemben, hogy egy bizonyos jegyeiben, szociális szinteken és hagyományos kapcsolatokban már történelmileg adott integrációs formán belül (amelynek neve már századok óta ‘nemzet’ volt) minden embert – a ‘népet’ – jogi és politikai értelemben minden felsőbb autoritástól független és belső rendi tagolódástól mentes szuverén emberi közösséggé – egységes ‘társadalommá’ – deklarált. S ezt a történetileg merőben új képletet – a ‘nemzeti társadalmat’ – tette meg mind retrospektíve a történelem, mind

³⁵ „A civilis fogalmi ellentétpárja e kategóriarendszerbe a *naturalis* volt, a *civilis societas* a *status naturalis* fogalmi ellentéte. A *natio* a középkori szemléletben az utóbbi szférába tartozott. Maga a fogalom a korai újkorig őrizte eredeti etimológiai és jelentéstani összefüggését a *nascor* (*natus*, *satura* stb.) szóval, a ‘születés’, az eredet, a ‘természetes’ állapot képzeteivel. Elsődlegesen nem valami társadalmi vagy politikai – civilis – viszonylatot fejezett ki, hanem mintegy ‘természetes’ adottságot: ugyanazon *natio* tagjai voltak mindazok, akik születésük, természetes eredetük révén azonos népkeret, *gens* kötelékébe tartoztak. (...) Mind ehhez csak azt az eléggé közismert körülményt kell még hozzátennünk, hogy a nyelv és az életmód, kulturális és történeti tradíció, viselkedési és erkölcsi normák, az öltözködés, ételek és italok, mindennapi megszokás, s mindaz, ami a *lingua et mores* toposza mögött meghozódik, s az *origo* (*gens*) közösségének képzetével együtt általában egy *natio* közösséget jelentette a középkori fogalomrendszerében, a 18. században gyökeresen átalakult kategória- és értékrendszerrel ellentétben nem mint ‘kulturális érték’ jelentkezett, hanem mintegy ‘természetes’, sőt természeti – *naturalis* – adottság.” (Szűcs Jenő, id. mű, 216. old.)

a jelen és a jövő politikai, gazdasági, kulturális stb. viszonylatainak (tényleges vagy óhajtott) elrendezési keretévé, illetve elvi forrásává.”³⁶

Most történetileg kell szemügyre venni a kérdést, azt vizsgálva, hogy mi-féle tényezők megléte képezte az alapját egy ilyen sajátos integrációs folyamat kibontakozásának, illetve hogy miképpen változott e tényezők jelentése és egymáshoz való viszonya; mindezt pedig a nyugat-európai fejlődéssel, az általában vett nyugat-európai fejlődéshez való viszonyával szembeesítve.

Röviden vázolva, a következőről van szó. A történelmi fejlődés alacsonyabb fokain – de már a nagycsaládi-nemzetségi, sőt a törzsi stádiumnál magasabb fokon – a nagyobb emberi közösségek integrációs formája a nemzetiség. (Ez azonban maga is retrospektív kategória, hiszen a fogalom használatakor rendszerint később nemzetté formálódott képletekre gondolunk, holott ez – a történelem tanúsága szerint – egyáltalán nem szükségszerű.³⁷ A nemzetiséget ugyanakkor nem lehet eleve etnikai csoportnak tekinteni (ezért is jelent magasabb fokozatot a törzsnél), tehát nem „organikus”, hanem általában mesterséges képződmény. Létrehozásában a törzsi formák felbomlásával párhuzamosan meginduló politikai folyamatoknak van döntő szerepük. Ilyen értelemben az etnikai csoportok csak „nyersanyagát” adják a majdani nemzetiségnek, létrejöttéért azonban a politikai integrációs folyamatok adott formája a felelős.

Az európai korai középkorban az egyik oldalon az egyazon államkeretben (birodalomban) élő nemzetiségek egymás melletti, elkülönült élete folyik; ezeket a képleteket „tartományi nemzetiségeknek” nevezhetjük. Ezzel párhuzamosan – „kb. a 13. századtól – valami újnak a csírái is megjelennek. Nevezetesen a városi fejlődés, a nemzeti piac kiformalódásának kezdetei; ezek végeredményben szétfeszítik a szűk regionális kereteket és a későbbiekben az adott fejlődési folyamat döntő integráló tényezőjévé válnak. Ez a belső gazdasági fejlődés tölti majd meg reális tartalommal az eddig csak a különböző tartományok, illetve tartományi nemzetiségek laza konglomerátumaként felfogható birodalmi keretet, a monarchiát, amely maga lesz az integrációs folyamat másik fontos tényezője. (Franciaország esetében például: az államkeret kiterjesztése és stabilizálása északon Flandriáig, délen Toulouse-ig, nyugaton pedig az óceán partjáig, a belső gazdasági fejlődésre, a vásárok és a kereskedelmi utak királyi ellenőrzésére, a pénzügyigazgatás és a ki-

³⁶ Uo., 204–205. old.

³⁷ Itt pl. a frankok, gótok stb., általában a népvándorlás után Európában letelepedett, de később nemzetté nem formálódott „barbár nemzetiségek” léte utalhatunk.

rályi tisztségviselők tartományokban való megjelenése központi – királyi – kezdeményezésére és végrehajtására támaszkodva.)

A folyamat következő, már minőségileg is újat képviselő állomása az, hogy az abszolút monarchiák kialakulásának idején az alattvalók már egységesen mint az állam–nemzetiség tagjai szerepelnek, szemben az eddigi tartományi nemzetiségekkel.

Azonban nem egyedül a nemzetiség mint integrációs forma az, amelynek a változásai figyelmet érdemelnek. Ennek eszmei alakjával mint „természetes” csoporttudattal párhuzamosan a politikai csoporttudat változásai is igen jelentősek. Arról van szó, hogy egy adott nemzetiség tagjai mennyiben képviselői egy közös politikai testnek. E tényező változásainak első fontos állomása a 13. század táján az, hogy

„...immár felülemelkedve a király személyén és dinasztiáján, kialakult egy eszmerendszer, mely megkísérelte az ‘állam’ fogalmát absztraktabb módon megragadni.”³⁸

A további változások során kb. az abszolutizmus korára érlelődtek meg az átmenet feltételei. Ez a nemzeti szuverenitás merőben új koncepciója: eszerint a politikai szervezet (az állam) a nemzet fogalmának függvénye. A korábbi korokban és másfajta struktúrákban ez a felvilágosítók által kidolgozott és a nagy francia forradalomnak is „természetjogi” alapzatául szolgáló eszmerendszer teljességgel ismeretlen volt. (A középkorban például a viszony fordított: a nemzet nem volt önmagában megálló forma, az állam létét feltételezte, vagy a kettő esetleg független volt egymástól).

Az itt vázolt modell harmadik eleme a *politikai lojalitás* kategóriája. A lényeg itt az, hogy a nemzet a politikai lojalitás tárgyává válik, sőt ennek viszonylataiban uralkodó szerepe lesz. (Ennek értelmében még az állampolgári hűség is legitim módon megszeghető a nemzeti hűség jegyében akkor, ha az állam nem legitim, azaz nem a népszuverenitás képviselője.)

A fenti három tényező pusztán egymás mellé állításával nem juthatunk közelebb ahhoz, hogy pontos elképzeléseink legyenek a modern nemzetről. Általában is le kell számolni azzal, hogy statikus ismérvek felsorolása, esetleges ok-okozati sorozatok felállítása közelebb vihet a megértéshez. Ennek oka a polgári kötelékek komplexitásában és az ezeket létrehozó folyamatok lényegileg dinamikus voltában, valamint a „nemzeti társadalom” ezzel összefüggő, alapvetően új modelljében keresendő.³⁹ Másképpen fogalmazva:

³⁸ Szűcs Jenő, id. mű, 244. old.

³⁹ Lásd Szűcs Jenő, id. mű, 208. old.

azok a faktorok, amelyek megteremtik a modern nemzetet, egyben újszerű dinamizmust adnak a társadalmi folyamatoknak általában.

Ez a modell természetesen csak a maga különös megjelenési formáiban létezik. De

„valahol itt, a modell alkotóelemeinek viszonyában rejlik a történeti és fogalmi cezura a modern nemzet és történeti előzményei – a ‘nemzetiség’ és ‘nemzet’ – között, holott maga az eredeti nyelvi forma csak a történeti kapcsolatra és kontinuitásra utal. Röviden összegezve az elmondottakat: a ‘nemzetiség’ a történelem igen régi képződménye, nem különben igen régi a ‘társadalom’ mint szuverén politikai közösség koncepciója és a ‘politikai lojalitás’ kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három között régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna; ami új s csakis a 18. század vége óta létezik, az e három kategória történeti fúziója és funkcionális viszonya: a ‘nemzet’, ahogy ma értjük.”⁴⁰

Miután azonban ez a modell csak mint a nemzetté-válás klasszikus végbemenetelének folyamatából alkotott gondolati konstrukció létezik, a gyakorlati vizsgálatban, ennek szellemében, a nemzeti fejlődés folyamatának tipológiáját kell megadni. Tekintve, hogy a történelmi előzmények és a kialakult társadalmi struktúrák különbségei miatt a folyamat többféle típust, maga a nemzeti eszme és koncepció pedig gazdag változatokat mutat fel.

Ezt a funkcionális viszonyt magát sem ragadhatjuk meg statikusan, mert kettős értelemben is dinamikus és meglehetősen rugalmasan változó. Először, ez a viszony önmagán belül is állandó változásban van, amennyiben a különböző oldalak aránya, hatásuk erőssége stb. folyton változik az idő folyamatában, a történelmi körülmények változásától függően. A fent ábrázolt „klasszikus út” esetében a különböző oldalak „egyensúlyát” állapíthatjuk meg, egy-egy ezt képviselő ország példáját tekintve.

Másrészt, ez a funkcionális viszony térbeliségében, a regionális egységek szerint is, különféleképpen valósulhat meg annak megfelelően, hogy mi lesz a fúzió fő katalizátora. A klasszikus példától eltérő formákat is felidézhetünk. A klasszikus esetben a viszony kialakításában a nemzeti piacra alapozott belső gazdasági fejlődésnek van döntő szerepe, a három tényező ennek összefoglaló hatása révén egyesül. De ha például Kelet-Európát vesszük szemügyre, a viszony másfajta megvalósulást tapasztalhatjuk. A fő integráló tényező itt nem a nemzeti piac lesz, hanem országonként az állam, a nemzeti nyelv és kultúra, sőt ezzel együtt a közös eredet tudata (pl. Németország) válnak a leghangsúlyosabb katalizátorokká. Az ilyen modell, a három fenti

⁴⁰ Uo., 220–222. old.

tényező ilyen alapokon végbemenő fúziója, a klasszikus egyensúlyi állapothoz képest egyfajta „egyensúlytalanságot” jelent. Erre a megborult egyensúlyú funkcionális viszonyra, történelmi kifutása felől tekintve, példaként a nemzeti tudat torzulásai szolgálhatnak: lásd a kelet-európai nacionalizmusok problematikus mivoltát.

Logikusan vetődhet fel az a kérdés, hogy ezen az „egyensúlytalanságon” belül még meddig beszélhetünk nemzetről; a tényezők egymáshoz való viszonya mikor lesz olyan, hogy a hatásukra létrejött produktum leírására a „nemzet” kategóriája már nem alkalmas. Hol van az – az egyes lényeges minőségi jegyek hiánya vagy megléte, illetve alapvetően eltérő volta alapján kijelölt – határvonal, amely az ilyen „egyensúlytalan” integrációs formát elválasztja a modern nemzettől. Módszertani szempontból tekintve: a nemzet-té-válás folyamatának modelljéből milyen tényezők hiányozhatnak anélkül, hogy a modell érvényessége csorbát szenvedne.

Ezzel azonban már egy újabb kérdéskör vizsgálatához érkezünk: az afrikai „nemzetté-válás” folyamatának problémáihoz.

2

A nemzetté-válás afrikai sajátosságai

„A tudományos-érdeklődés a nemzet, a nemzetiség iránt nem provincializmus. Még a 20. század utolsó évtizedeiben sem. A jelenkori társadalmi fejlődés sajátossága – többek között – abban nyilvánul meg, hogy a nagy gazdasági és kulturális összefüggéseket, kölcsönhatásokat munkáló tendenciák játéka nem küszöbölte ki a nemzeti létformák és szuverenitások szerepét.”⁴¹

„A különböző nemzetek egymás közötti vonatkozásai attól függnék, mennyire fejlesztette ki mindegyikük a termelőerőit, a munkamegosztást és a belső érintkezést. Ezt a tételt általánosan elismerik, de nemcsak egy nemzet viszonya a többihez, hanem a nemzet egész belső tagozódása maga is termelésének, valamint belső és külső érintkezéseinek fejlődési fokozatától függ.”⁴²

„Az Európa által Afrikára kényszerített gyarmatosítás a katonai hódítás szeszélyei szerint a különböző imperialista hatalmak között felosztotta ugyanazokat az etnikumokat. Ugyanakkor ugyanazon gazdasági, közigazgatási, katonai és kulturális

⁴¹ Gáll Emő: *Tegnapi és mai önismeret*, 1975, Bukarest, 5. old.

⁴² Marx–Engels: *A német ideológia*, MEM, 3. sz., 77. old.

rendszernek, ugyanazon törvényeknek vetettek alá önkényesen különféle társadalmi csoportosulásokat, csak mert egyazon gyarmati területen éltek.”⁴³

A fenti idézetek összevetése érdekes következtetéseket kínál. „A német ideológia”-beli megjegyzés általános történelmi és módszertani szempontból egyaránt értékelhető. Marx-ék, a nyugat-európai fejlődés alapján tekintve, egyfajta egységet látnak, mely egység abban áll, hogy a polgári fejlődés előrehaladása és a nemzet kiformalódása egymástól elválaszthatatlan. Ugyanakkor, ebből következően, az így kifejlődött nemzetek mellérendelt viszonyban állnak. A megjegyzés egyszersmind módszertani kiindulópont is: mindenekelőtt azt kellene elemezni, hogy egy társadalom valóságában mennyire adott a nemzetté-formálódás lehetősége mint a tőke egyetemes tendenciája. Sékou Touré megjegyzése viszont élesen rávilágít Afrika mai valóságának fő ellentmondására. Eszerint eddig, éppen a gyarmatosítás miatt, nem volt lehetőség a belső érintkezést magát, következésképpen annak kereteit sem kialakítani, kiküzdeni. A létező „társadalmak” „nemzeti léte” emiatt alárendelődik az idegen külsődlegességnek; ilyen értelemben a nemzeti integráció kibontakozása sem kizárólag szerves fejlődés eredménye.⁴⁴ E „szervetlen fejlődés” alapvető jellemvonása a negatív meghatározottság, egy egység nemléte. A Sékou Touré által leírt helyzetben ugyanis szétválk, egymástól többé-kevésbé függetlenül létezik három olyan tényező, amelynek a nemzetté-válás „ideáltípusa” szerint egységben kellene állnia. A nemzetté válás folyamatának modellje szerint a nemzetek az egyazon államkeretben élő nemzetiségekből formálódnak; az államkeret mint integráló tényező gyakorlati tartalmát pedig a belső gazdasági integráció adja. Afrikában az államkeretek esetlegesek, nem állnak összefüggésben az embercsoportok etnikai (nemzetiségi) alakjával; a gazdasági integráció pedig csak mint a tőkének való alárendeltség áll fent.

Óvatosan kell itt bánni ezért a „nemzeti” jelzővel. Marton Imre szerint:

„...Guineában a nemzeti felszabadítási mozgalom nem etnikai, hanem nemzeti platformon született meg és fejlődött”.⁴⁵

⁴³ Sékou Touré, *Œuvres*, tome XVI., Corakry, 1971, 5. old.

⁴⁴ A „nemzeti lét” kifejezést itt, a bevezetőben már jelzett módon, kizárólag technikai segédfogalomként használjuk. A „szerves” kategóriájának értelmezésére ld. a 4. jegyzetet.

⁴⁵ Marton Imre: *A nemzeti kérdés a plurisstrukturális és plurietnikumú társadalmi formációkban*, 4. old., kézirat.

Ebben az esetben a fentiek értelmében, véleményünk szerint, nem indokolt a „nemzeti” jelző használata.

E felszabadító mozgalmak még nem tekinthetők társadalmi méretű affirmációnak, csak „negatív állításként” értelmezhetők. A gyarmatosítás hagyományos formáival való ezen szembenállást mint egyesítő tényezőt, a tőke termékének tekinthetjük. A tőke mint idegen hatalom, amelynek mint olyannak nem sikerült sem gazdaságilag, sem társadalmilag integrálnia az afrikai területeket – mindvégig idegen erőként volt jelen –, *mint olyan*, saját megszűnését készíti elő. S hogy mégse távozzon dolgavégezetlenül: éppen ebben a megszűnésben születik meg egyfajta integráció, a mi-tudatnak a törzsinél egy fejlettebb változata. Amiről itt és az előző idézet kapcsán is szó van, az a tőkének egy külső meghatározottsága, amire az előző fejezetben már utaltunk: nevezetesen, hogy a megszületéséhez szükséges erőt nem csupán önmagából meríti: egyfelől önmagából is (pl. mint a kapitalizmus „szelleméből”), másfelől a neki megfelelőnél alacsonyabb rendű termelési módok kiszípolozásából (ez igaz a tőkés termelési mód fenntartására, állandó újratermelődésére is). A tőkés termelési mód kettős értelemben feltételezi a nem-tőkés létét: egyrészt mint tagadandót, másrészt mint olyat, amelyben történelmileg kifejlődik, hogy azután győzedelmeskedjék rajta. Maga a tőke már a – legtöbbször katonai erőszakkal – meghódított, csatolt területeken jelent meg, mint az anyaország gazdasági kiterjeszkedése. A gyarmat csak mint erőforrás játszott szerepet, az érték többlet csak helyileg keletkezett a gyarmatokon. (Ezen a ponton egy hasadást észlelhetünk, amennyiben a gyarmati kormányzat érdekei szembekerülhetnek a tőkés állam érdekeivel.)

Azt is lehetne mondani Marx nyomán, hogy a gyarmati rendszer a genezis, majd később a tőkés termelési mód szerves részeként fogható fel, de csak mint abszolút értelemben alárendelt, mint eszköz, mint önálló léttel nem bíró. E passzív oldal fokozatos aktivizálódása a viszony megszűnését vonja maga után. A gyarmati népek eszmélése, öntudatra ébredése – a tagadás – nem a tőkének mint tőkének, hanem mint *idegen hatalomnak* szól. A tagadás ezen első szintje még nem azt mutatja meg, hogy mi legyen, hanem csak egy dolgot ismer, amiről biztosan tudja, hogy nem szabad lennie: a gyarmati rendszert.

Gyarmatosítók és gyarmatosítottak viszonya az országon (gyarmaton) belül csak látszatra tőkeviszony, lényegét tekintve nem az; még ha időközben a gyarmati kormányzat tisztán tőkés jegyeket is képes volt felmutatni. Természetesen jelen van a tőkeviszony, de ma már világtörténelmi tény, hogy osztálytársadalmi méretű kibontakozása nem volt a gyarmati rendszer velejárója.

Nem azt akartuk ezzel mondani, hogy a tőkeviszony érintetlenül hagyta a tradicionális társadalmakat, hiszen a szembenállás, a függetlenségi harc kibontakozásának feltételeit is részben ez teremtette meg, – még a gyarmatosítók elleni harc is a gyarmatosítók nyelvén folyik. Itt egy új ellentmondásról, az európai értelemben vett tőkés és nemzeti érdekek szerint létrejövő ellentmondásos viszonyoknak mint egységnek a kialakulásáról van szó. Egyszerre mondható általánosnak és partikulárisnak az a belső ellentmondás, amely a nemzetek lehatároltsága és mint nemzeti egységeknek a szembenállása, illetve a tőke kozmopolita jellege között feszül. Számunkra a tőke csak ebben az ellentmondásban értelmezhető, történelmileg ebben fejlődött viszonyra, és ebben az ellentmondásban nyert megfelelő mozgásformát. Azonban mint ilyen belső ellentmondás, a gyarmati rendszerben külsővé válik, és – éppen azáltal, hogy a Marx által a fenti szövegben megmutatott mellérendeltség nem létezik, mert a gyarmatokon kezdetben a nemzeti egységek formái, sőt még karikatúrái sem léteznek – szükségképpen felszámolja önmagát, többek között azáltal, hogy első, általános tagadásként létrehozza a felszabadító mozgalmakat, majd a jogilag független államokat.

A folyamat lényegéről azt lehetne mondani: egy belső ellentmondás, amely egy külsőt feltételez – annak révén jött létre és bontakozott ki –, a külsőben elmerevítettként, tőle magától idegenként, tehát külsőként jeleníti meg önmagát. A rendszer nem megszüntethető dinamizmusa következtében az eddig passzívnak mondható külső oldal fokozatosan aktivizálódik, s a tagadás első szintjén megszünteti a külsővé tett ellentmondást, mint olyat. Ezáltal megszünteti a maga abszolút alárendeltségét, s holt dologból önálló léttel bíróvá kezd válni.

Ezzel azonban még csak abszolút értelemben vett alárendeltségét számolta fel, a tagadás első lépcsőjénél tart. A szabadság itt még csak formai, s ebben az önálló formai-jogi létben csak a lehetőséget teremtette meg az ellentmondás belsővé válása számára. Természetesen új ellentmondásról van szó, amennyiben más körülmények között keletkezik. Éppen az a kérdés, hogy mennyiben meghatározottak és behatároltak a lehetőségek ezen „új” körülmények által.

A következőkben Anouar-Abd el Malek egyiptomi szociológus tipológiáját ismertetjük a Harmadik Világ nemzeti formációiról.⁴⁶ Malek kiindulópontja egy paradoxon: szerinte az Európán kívüli világ „nemzeti” formációinak (az „új nemzeteknek”)⁴⁷ leírásánál a problémát az okozza, hogy „ho-

⁴⁶ Anouar Abdel Malek: *La dialectique sociale*, Esquisse d'une typologie des formations nationales dans les Trois Continents c. fejezete, 1971, Paris, Seuil.

⁴⁷ Jobb híján alkalmazott kategória a jelenlegi „nemzeti” folyamatok alanyainak jelölésére.

mogén csoportok” – néhány kivételtől eltekintve – itt nem léteznek. Ez pedig mindjárt módszertani nehézséget is jelent: milyen terminológiákban hasonlíthatók össze ezek az országok. Malek nem ad egy lezárt, statikus nemzet-definíciót. Helyesen állapítja meg, hogy az igazi meghatározást a különböző nemzeti formációk tipológiájának megalkotása jelenti. Előrebocsátja még, hogy a nemzet a harmadik világban, legalábbis európai értelemben, „fiatal” jelenség. Hasonlóképpen a nemzetállam is, bár megjegyzi, hogy az európai történelem hosszú korszakain keresztül csak mint „ideál” létezik (lásd a kereszténység *universitas christianus* fogalmát; megemlíti, hogy ez összevethető az iszlám *umma* fogalmával).

Lássuk most magát a tipológiát:

1. = Nemzeti elhivatottság új államok

Az ebbe a csoportba tartozó országok a gyarmati korszak felosztásaiból származnak: Nem nyugszanak egy olyan specifikus történelmi tradíción (nemzeti vagy etnikai közösség meglétén), amelynek elismert kontinuitása lenne időben és térben, s amelyet az aktuális népesség is saját kollektív tudataként ismerne el. A gyarmati korszak feldarabolásai megakadályozták a nemzeti kohézió magasabb fokának elérését. Ebbe a csoportba kevés ország tartozik: Becsuánaföld, Csád, Közép-Afrikai Köztársaság. Itt fölmerül a kérdés, miszerint a nemzeti formálódás központi faktora megteremthető-e mesterségesen. Ez adná ugyanis a folyamat történelmi mélységét. (A gazdasági tényezőről van szó.) Fejlődésüket ugyanakkor az is befolyásolhatja, hogy milyen kapcsolatra lépnek a valóságos nemzeti államokkal.

2. = Egységesítő elhivatottságú új nemzeti államok

Az ide tartozó országokban létezik egy specifikus történelmi tradíció, de fejlődésükben volt egy hosszabb szünet, amely megtörte a „nemzeti” lét kontinuitását. Itt két alcsoportot különböztethetünk meg.

A.) Szorosan vett új nemzeti államok (pl. Ghána, Mali, Etiópia, Burma, Thaiföld).

B.) Olyan országok, amelyek újjászülettek, de csak egy többnemzetiségű állam keretében (pl. a Szovjetunió ázsiai népei). Ezekben az országokban az egységtörekvések kettősek: az azonnali nemzeti egység terve (mely tudatilag mindig privilegizált), ezzel szemben az intézmények inkább a szövetségi formát részesítik előnyben.

3. = *Európai eredetű nemzetek és nemzeti államok*

Ezt a csoportot a latin-amerikai államok alkotják. Ebben a térségben a spanyol és portugál hódítók rátelepedtek az ősi struktúrákra. Ezzel együtt valószínűs nemzetek felépítményt hoztak létre, az Egyesült Államok európai nemzetével egyidőben. Ezekben a formációkban az őslakosság marginális helyzetbe szorult.

4. = *Újjászületett nemzetek*

Független demokratikus vagy autokratikus nemzeti államok, amelyek évezredek történelmi tradíciókra támaszkodnak. Ezt az ősi identitás-tudatot speciálisan a mai kor követelményeihez igazítják (például Kína, Egyiptom, Irán, Marokkó, Vietnam, Mexikó).

A tipológia persze akkor lenne általános érvényű, ha magába foglalná az európai típusú nemzetállamot is. Malek elképzelésének legvitathatóbb pontja véleményünk szerint az, hogy – bár helyesen mondja, hogy a nemzet tényleges meghatározását a nemzeti formációk tipológiája adja – ez a gyakorlati elemzés nem a nemzet dinamikus gondolati modelljén alapul. Nyilvánvalóan nem érthetünk egyet azzal, hogy Malek eltekint e modell megalkotásától. Szerintünk ugyanis minden vizsgálat csak e modell keretein belül, illetve annak alapján végezhető el. Ennek megfelelően Malek a nemzeti integrációs folyamatot úgy ábrázolja, hogy egyes, lényegesnek vélt jegyeket kiemel, és ezeket mint az adott folyamat „döntő faktorát” rögzíti. Egyfelől semmi sem kezeskedik arról, hogy a kihangsúlyozott tényező, önmagában tekintve, valóban döntő előremozdítója lesz a nemzeti integrációnak. Másfelől, és ez sokkal fontosabb, a dolog nem egyes tényezők létén vagy nemlétén múlik, hanem a különös egység milyenségén, amelyet e tényezők együttes működése hoz létre.

Nyilvánvaló továbbá, az általunk alapvetően helyesnek tartott, Szűcs Jenő által alkotott modell értelmében, hogy semmi esetre sem érthetünk egyet Malek kritikátlan fogalom-használatával. Azzal, ami

„...gyakori jelenség magában a marxista historiográfiájában, hogy a ‘nemzeti’ kategóriája (‘nemzeti függetlenség’, ‘nemzeti tudat’) lényegileg függetlenül magától a modern nemzet fogalmától, s bármilyen korai korszakra kivetíthető – közelebbi precizizációt nem igénylő – terminus technikussá, sőt szemléleti kategóriává vált.”⁴⁸

⁴⁸ Szűcs Jenő, id. mű, 263. old. jegyzet.

Malek esetében ennél is többről van szó: a nemzet megszületésének antedatálásáról, arról tehát, hogy a nemzetet nem kizárólag a polgári fejlődés produktumaként fogja fel. Vagyis az „új nemzetek” kategóriájának tartalma közelebbi meghatározást igényelne, amelynek alapján a fenti kategória elkülöníthetővé válnék egyfelől a „nemzetiségtől”, másfelől a „modern nemzet-től” (Maleknél: európai nemzetek).

E dolgozat keretében semmiképpen sem vállalkozhatunk arra, hogy konkrét vizsgálat alapján, a fenti modell szerint, az afrikai „nemzeti” integrációs folyamat vitás kérdéseit megoldjuk. Szerénytelenség nélkül mindössze azt tehetjük, hogy néhány általunk fontosnak tartott összefüggést hangsúlyozva, a további vizsgálatokhoz adjunk szempontokat. Abdel Malek tipológiáját bírálva, már korábban is azt kifogásoltuk, hogy nem egy szilárd gondolati modell alapján adja a nemzeti formációk csoportjait. Alapvetően fontos, sőt, az érdemi vizsgálatnak is elengedhetetlen feltétele, hogy csak egy ilyen gondolati megalapozás után fogjunk hozzá a tipológia felállításához; máskülönben egyes különleges-felszíni jegyek alapján összevont és esetlegesen egymás mellé sorolt országok halmazához jutunk.

Eszerint először azt kell vizsgálni, hogy az európai nemzetté-válás modellje (és ennek alkotóelemei) alkalmazhatók-e hasonlóan látszó afrikai folyamatok leírására. Ezt eldöntve, nemleges válasz esetén, a következő feladat az lehet, hogy e sajátos integrációs formáknak megfelelő modell elemeit megtaláljuk, és kölcsönös kapcsolataikat, valamint egymás általi meghatározottságaikat kimutassuk.

A klasszikus modellnek három fő alkotórészét különböztettük meg: a nemzetiséget, a társadalmat mint szuverén politikai közösséget és e közösség politikai csoporttudatát, valamint a politikai lojalitás kategóriáját. Az első kérdés az, hogy az európai feudalizmus sajátosságai milyen szerepet játszottak abban, hogy egyes nemzetiségek nemzetté formálódtak. Másképpen fogalmazva, egyáltalában kiformálódhatnak-e már maguk a nemzetiségek is egy olyan társadalmi alapzaton, amely gyökeresen eltér az európai feudalizmustól.

„(Az európai középkor) egy nagy produktumot mégis hátrahagyott: a modern nemzetiségeket, a nyugat-európai emberiség újjáalakítását és tagozódását a jövő történelem számára.”⁴⁹

⁴⁹ Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete, in: Marx – Engels: *Válogatott művek*, II. kötet, 1963, Budapest, 27. old.

Ami a két másik alkotóelemet illeti, ezek megléte még inkább kérdéses. Az tehát, hogy milyen formában megy végbe a „társadalom” kialakulása és mennyiben ölt ez önálló eszmei alakot. A szellemi tényezőkről szólva egy dolog bizonyos: itt a „kontrasztélménynek”⁵⁰ kimagasló szerepe van, és valószínűleg lesz a továbbiakban is. Ez azonban csak „formai” oldalát adja az integrációs folyamatnak, ugyanúgy, ahogy a nemzeti állam is csak külső megjelenése egy valóságos egységnek. Az afrikai „nemzeti integrációs folyamat” legszembetűnőbb ellentmondása az, hogy nemzet és nemzeti állam nem áll egymással olyan kapcsolatban, mint Európa esetében. Ez a jelenség mély elméleti és gyakorlati ellentmondást rejt magában. Nemzet és nemzeti állam ti. nemcsak önmagában áll szemben egymással: a belső gazdasági egység (a nemzeti piac) kiformálódásának révén kapcsolódhatnak össze, hiszen, mint korábban már leírtuk, magának az államkeretnek a reális tartalmát is a gazdasági integráció alkotja.

Mindezeket az ellentmondásokat az „egyensúlytalanság” kategóriájában foglalhatjuk össze, arra utalva ezzel, hogy a problematikus pontok kölcsönös – most negatív – kapcsolatban állnak egymással. Olyannyira, hogy akár egy „negatív modell”, az egyensúlytalanság modellje is megadható esetleg. Ez pedig végső soron azt jelenti, hogy az „egyensúlytalanság” mértéke miatt „európai értelemben vett nemzetekről” semmiképpen sem beszélhetünk a célba vett földrészen. Az „afrikai értelemben vett nemzet” mibenlétének megállapítása a további kutatómunka feladata.

* * *

Minden „fejletlen” történelmének kezdetén álló társadalom esetében lényeges összetartó erőt jelent a megmaradni akarás. A megmaradni akarás értékorientációi azonban a fejlődés egy bizonyos pontján (akár külső irritáció hatására) kezdenek szűknek bizonyulni a totális társadalmi szükségletekhez képest. A megvalósult társadalmi munka, meglévőnél már egy magasabb fejlettségi szintet tételez. Mivel egy uralmon lévő csoport (idegen monopolizációk, hazai bábkormány stb.) rákényszeríti értékorientációit az egészre, egyszerre csak kiderül, hogy van tulajdon, kizsákmányolás, elnyomás stb., amelynek jogi formái mögött természetesen valóságos hatalom áll. E jórészt születőben lévő értékekkel való konfrontáció jegyében születik az „új”, s

⁵⁰ „Az egység tudata természetesen már jelen van, de elsősorban a csúcson, a dinasztikiában... és azokban a lovagokban, akik az első keresztes hadjáratokon, e felvonulások bábéli nyelvezetében, ‘kontrasztélmény’ (kontraszterlebnis) hatására felfedezik ‘nemzetiségük’ jegyeiben kifejezhető ‘más’-voltagekat.” (Szűcs Jenő, id. mű, 232. old.)

természetesen az „újnak” megfelelő ideológia is. Egy regresszív valóság és egy progresszív potencialitás küzd meg egymással. A felszabadító mozgalom, a függetlenségi harc, az önálló állami lét megteremtéséért folytatott küzdelem valóban az integrálódás egyik tényezője lehet. Vagyis annak a jelen világtörténelmi helyzetben szükséges, de nem elégséges feltétele. Nagyon sok függ attól, hogy e folyamatban a társadalom mely rétegei és milyen hatással vesznek részt. Gyakori jelenség – s az öntudatosodás alacsony fokát mutatja –, hogy a csodavárás, a forradalom győzelmétől várt azonnali gyökeres átalakulás reménye közönybe és dezillúzióba csap át. És ami végül ugyanoda vezet. Mindezeket kikerülendő, a forradalmi pártok reális társadalmi bázis híján sokszor indokolatlan mértékben fokozzák ideológiai tevékenységüket.

„Az ideológiára általában ott van szükség, ahol a közvetlen érdekek már kevésbé mozgósítanak, ahol igazi vagy vélt érdekeket kell szűkebb vagy tágabb csoportok számára tudatosítani, olykor szuggerálni.”⁵¹

Minél nagyobb az ideológia szerepe, annál gyötrelmesebb az új értékek vajúdása, s társadalom annál nehezebben jut el a maga erejéből, az elérni kívánt szintre: mélyül a szakadék a társadalom elé állított célok és a valóság között.

A modern kapitalizmus a specifikumok elhalása felé vezet: a különbségek lefokozódnak akcidencekké (véletlenszerűekké), és a szubsztancia (a lényeg, a lényeges) tör elő. (Ez áll a nemzeti sajátosságokra is.) Egy társadalom annál inkább törekszik a specifikumok megőrzésére, minél kevésbé belső a fejlődése, s minél inkább külső tényezők szorításában kénytelen „fejlődni”. Végül érvényesül az a tendencia is, hogy a specifikus mint forma (tradíciók, nemzeti szokások, közös kultúra, népzene) megmarad, de egyre inkább általános tartalommal telítődik, átlényegül. A társadalmi fejlettség, a civilizáció bizonyos fokára ezeknek a társadalmaknak mindenképpen el kell jutni (és már részben el is jutottak), különben maga a viszonyulás nem képzelhető el. Ez természetesen a specifikumok, az adott társadalmak lényegét érintő jegyek fennmaradása és megőrzése mellett lehetséges csupán, különben külső kényszerről s nem önfejlődésről lenne szó.

„A guineai nép kultúrája számos afrikai kultúrának a terméke... Mindegyiknek megvan a saját kultúrája, de közös kulturális alapokkal rendelkeznek, amelyek a világ értelmezéséből és a társadalmi viszonyok típusából fakadnak... Ha kultúráinkról

⁵¹ Szűcs Jenő, id. mű, 128. old.

elgondolkodunk, meg kell állapítanunk, hogy azt a gazdasági feltételek határozzák meg... Sokan úgy vélik, hogy afrikainak lenni annyit jelent, mint földön ülve kézzel enni. Való igaz, hogy ez afrikai szokás, de a világ minden népe valamikor a földön ülve kézzel evett... Tiszteletben kell tartani, ami értékes, azt, ami hasznos lesz országunk jövője, népünk előrehaladása szempontjából...: Legyen bátorságunk kijelenteni: Afrika kultúrája, amelyet meg kell őriznünk ahhoz, hogy afrikaiak maradhassunk, negatívumokkal is rendelkezik; ez a természettel szembeni gyengeség. A világ minden népének történetében találkozhatunk ezzel a gyengeséggel. Meg kell haladnunk ezt a fázist.”⁵²

⁵² A. Cabral: Unité et lutte, Vol 1., *L'arme de la théorie*, 1975, Paris, Maspero, 198. old.